

О ФИЛОЗОФИЈИ ПРАВА

Ако желимо да размишљамо и говоримо о филозофији права у садашњим околностима⁽¹⁾, онда нам се намеће низ питања о њеном стању у нашој земљи, пре свега, али исто тако и о њеном стању у свету. Обраћајући пажњу само на нека од тих питања, можемо донекле проблематизовати и тематизовати оно што је најактуелније, најважније и најприкладније у оба ова правца. Тако се могу добити извесна полазишта за сваку даљу и потпунију анализу. То условљава, наравно, и начин третирања и захваћене проблематике у целини, и појединих њених моментата. Могућно је наиме, само указивање на извесне карактеристичне појаве у савременим токовима *филозофскоправне* мисли, па евентуално и назначење неких аспеката тих појава, али мора изостати свака продубљенија анализа. Јер, тек на овако осветљеној основи могу уследити и даља и потпунија истраживања. На тај начин се може показати и проверити сам *карактер филозофије права* као веома слојевите и сложене научне дисциплине. У њеним површинским слојевима се огледају неке свакидашње чињенице друштвеног и културног живота, али зато се у дубљим и најдубљим слојевима могу разоткривати сва суштинска својства права као специфичног облика регулисања друштвеног живота, па и могућности сазнања у целокупном правном мишљењу. Самим тим, наравно, стварају се и одговарајуће представе о месту и значају филозофије права, о њеним специфичностима и везама са осталим научним дисциплинама, а пре свега са *теоријом права и социологијом права*.

І АКТУЕЛИЗАЦИЈА ФИЛОЗОФСКОПРАВНЕ ПРОБЛЕМАТИКЕ

Филозофскоправна проблематика доживљава у неким околностима такве промене, које означавају њену мању или већу *конкретно-историјску актуелизацију*. То се дешава без обзира на то да ли је сама она издифенцирана у склопу целокупног знања о праву или, пак, постоји у неком дифузног облику. Тада и утолико се непосредније огледају и

(1) Преузимајући извођење наставе из новоуведеног предмета *Филозофија права* на Правном факултету у Београду школске 1971/1972. године, припремио сам један материјал намењен упознавању заинтересованих с најновијим разматрањима и струјањима на овом подручју. Међутим, због неких збивања на факултету — и шире — онемогућено је моје учешће у настави све до школске 1981/1982. године. Преузевши поново извођење наставе могао сам искористити поменути материјал за писање овог текста, јер проблематика није ништа изгубила од своје актуелности.

запажају трагања за њеним специфичним садржајем, тада су наглашене није истакнути разлози и поводи појачаног интересовања за њу, приметна су настојања да се утврди извесни оквир у којим се она налази и у којима се развија, а то се постиже покушајима да се одреди њен предмет и њен метод, па и одговарајућа тематска и проблемска подручја. На тај начин се истичу и њен општи значај и посебна улога. Међутим, тако се откривају и њене везе с осталим подручјима знања, појединим наукама и научним дисциплинама, па и општи културни контексти у којима се налази. Захваљујући свему томе, ова проблематика више но иначе задобија одређене *просторно-временске координате*, јер су и неке њене одлике у сваком погледу наглашеније и видљивије. Следствено томе, приликом оваквих актуелизација може се најлакше процењивати стање филозофскоправне проблематике у поједним земљама, у одређеним подручјима света, па и у светским оквирима. О свему томе постоје мање или више изразити *симптоми и показатељи*, који одговарају како дотичној проблематици тако и културно-историјској средини у којој се јављају.

1. Неки показатељи филозофије права код нас и у свету. Иако није лако уочити и издвојити упечатљиве и карактеристичне показатеље стања и кретања на подручју филозофскоправне мисли код нас и у свету, ипак се то може постићи већ указивањем на неке околности и чињенице, без дубљих претресања шта оне саме по себи значе и какве су њихове везе с мноштвом осталих релевантних чињеница. А пошто такве чињенице треба да покажу и поменућу актуелизацију филозофскоправне проблематике, наравно, неизбежно је одређење и *временског раздобља* у које се то дешава. У ствари, има се у виду последња деценија, тј. шездесете године и почетне седамдесете године, а не буквално садашњи тренутак. При томе, ово раздобље је само продужетак ранијих токова, а сигурно је да ће оно оставити своје трагове у будућности.

У нашој друштвеној и културној јавности мало се говори о *филозофији права*, тако да се ствара утисак као да је уопште и нема. Питања о овом подручју научне мисли и у вези с њим скоро се и не постављају, па чак ни онда кад се то могло очекивати. У сваком случају, када се зна да нека блиска подручја, а пре свега филозофија и правне науке, па и социологија и политикологија, на разне начине изазивају пажњу и интересовање јавности, падају у очи оваква изостављања. Разлози су различити али основни је чињеница да ово подручје мисли није ни издалека афирмисано онолико колико су афирмисана остала поменућа подручја. При томе, разуме се, не ради се само о номиналном истицању, помињању самог назива, већ о присутности оне садржине која би том називу довољно одговарала. Таква ситуација у јавности само потврђује првенствене пропусе самих правника и филозофа. Они, наиме, и поред заиста значајне и видне активности на својим пољима заиста недовољно и неадекватно третирају филозофскоправну проблематику. Они разматрају општефилозофске и правнонаучна питања, па у њиховом склопу као некакве импликације налазе се и разна филозофскоправна питања. Али, нема довољно оних експликација филозофскоправне проблематике којима би се она као таква посебно истицала, па самим тим и задобила оно место какво имају остала научна подручја у јавности.

Такав утисак у јавности у потпуности потврђује и ближе посматрање садашњег стања и резултата наше филозофије и правне науке. Може се рећи да су та подручја последњих деценија, једно више но друго у неким периодима, чак доживљавала полет и буран напредак не само у погледу свог присуства у јавности и друштвеног ангажмана, него пре свега својим остварењима и резултатима. У тој мери и на тај начин су на оба та подручја филозофскоправни проблеми добили свој израз и одговарајуће третирање. Наиме, захватајући крупна и кључна питања нашег друштвеног развоја, специфичности изградње социјализма, стварања нових облика и институција самоуправљања, преображаја који настају у нашој држави и у нашем праву, итд. и филозофи и правници, као и остали специјалисти друштвених наука, дају заиста значајне доприносе у разматрању друштвених токова. Управо захваљујући тим доприносима је, у многоме, постепено уобличаван југословенски вид аутентичног марксизма уопште и у третирању државе и права посебно. У тим разматрањима у средишту пажње дуго су била питања „одумирања државе“, а касније је тежиште пребачено на стварање развијеније теорије самоуправљања. Све је то означавало и развијање својеврсне *политичке филозофије*, па самим тим и *филозофије државе* и *филозофије права*. Међутим, и поред свега тога непрестано су третирања филозофскоправне проблематике остала у облицима поменутих импликација, без јасних и усредсређених експликација какве су се у таквом контексту могле очекивати. То је најбољи доказ да филозофскоправна проблематика може постојати у дифузног облику чак и онда када је иначе односна мисао и развијена и потврђена заиста значајним резултатима. Ипак, такав облик никако не одговара ни стварним потребама, ни могућностима да се она изрази у пунијем и адекватнијем облику, поготову када су њој блиска или слична подручја тако развијена.

Међутим, такви утисци о присутности филозофскоправне проблематике у широј јавности и ужим стручним круговима знатно се мењају када се она посматра у склопу једног научног подручја које, у ствари, представља не само неку врсту њеног „природног“ оквира, већ и њено *непосредно испољавање*, али под другим именом. То је већ толико учвршћено и на одговарајући начин развијено подручје *теорије државе и права*. Ово подручје обухвата не само једну научну дисциплину у оквиру правних наука, с таквим називом, већ и сва она знања о држави и праву која се јављају у општем и апстрактном облику, која превазилазе обичне дескрипције постојећих институција у држави и праву. Захваљујући не баш плодносног утицају својевремено снажно догматизованог „марксизма“, па и слично конципиране и развијане теорије државе и права, ово подручје је било преплављено схематизованим поставкама „дијалектике“ и „историјског материјализма“, па је тако настајао веома скучен простор стваралачког развоја и трагања, а особи то коришћења резултата и тековина тзв. традиционалне правне науке. Због створених извесних предрасуда и аверзија нарочито према „буржоаској“ филозофији уопште, а посебно њеној филозофији права, извесно време се сматрало да само постојање „марксистичке“ теорије државе и права искључује сваку потребу за развијањем и неких других научних дисциплина. Додуше, све је то код нас сразмерно брзо превазиђено паралелно с развојем стваралачке и на аутентичном марксиз-

му засноване теорије државе и права. Могло би се, чак, рећи да и у осталим социјалистичким земљама, нарочито последњих година, настају шири простори стваралаштва и на овом пољу, па се све више отварају трагалачки хоризонти, проширују раније сувише крути оквири и напуштају бесплодне схеме и празне формуле. Има већ јасних знакова да марксистички теоретичари државе и права почињу озбиљније да се баве, поред осталог, и питањима да ли има основе и могућности да се развије и *марксистичка* филозофија права⁽²⁾. То само по себи наговештава новије и савременије приступе, па ако ништа друго тако се једино и може расправити одавно постављено питање, ранијим догматизмом одбачено, да ли уопште има места за марксистички конципирану филозофију права, па и филозофију државе. Иако ту, несумњиво, има доста чисто термилолошких „проблема“, у основи не ради се само о њима него о карактеру и садржини одговарајућих знања која се могу диференцирати на одговарајуће научне дисциплине, при чему се може налазити међу њима и марксистичка филозофија права. Но, и независно од тога свакако да под називом теорије државе и права има много проблематике која, у ствари, превасходно припада филозофији права, мада у њеном оквиру нису могли да се потпуније разматрају неки „класични“ проблеми, као што су правда, природно право, правне вредности итд. Зато, када се предочава развој и указује на неке резултате наше правнотеоријске мисли, основано се уврштају и под називом филозофско-правних дела она за која се, иначе, тврди да припадају теорији државе и права⁽³⁾.

С обзиром на такву општу друштвено-политичку и културну ситуацију, када филозофскоправна проблематика остаје у наговештајима, онда свака појава *правих* филозофскоправних списа постаје више но *упечатљив показатељ* присуства и домета саме филозофије права. А када баш у таквој средини и таквом времену настане читав један *систем филозофије права*, онда је то својеврстан парадокс с тешко схватљивим и објашњивим значењем. А управо то се десило захваљујући завршавању монументалног дела академика *Томе Живановића* с општим насловом *Систем синтетичке правне филозофије*⁽⁴⁾. Посветивши му пуних пет деценија свог изузетно плодносног века, пошто се афирмисао као светски познат кривичар објављивањем свог оригиналног система кривичног права, овај наш великан дао је, можда, још значајнији и драгоценији допринос на подручју филозофије права. То огромно и по захвату свакако једно од највећих дела у читавој светској литератури, истовремено је и подједнако дубоко и оригинално не само у својој општој конструкцији, већ и разради мноштва класичних и новијих проблема филозофије права. Сама основна замисао *Томе Жива-*

(2) О томе најбоље сведочи одржавање значајног међународног симпозијума у Српској академији наука и уметности од 28. до 30. маја 1976. године. Реферати су објављени: на страним језицима и преведени на српскохрватски у зборнику „О филозофији права“, Београд, Српска академија наука и уметности, 1978, стр. 657.

(3) Вид. R. Loukitch, *La philosophie du droit dans le Yougoslavie socialiste*, „Archives de Philosophie du droit“ tome XV, Paris, Sirey, 1970, p. 345—354.

(4) *Томе Живановић*, (1884—1971), *Систем синтетичке правне филозофије*, књ. I, Београд, 1921, стр. 99; књ. II, изд. Српске академије наука и уметности, Београд, 1951, стр. 316; књ. III, изд. САНУ, Београд, 1959, стр. 939; Th. Givanovitsch, *Système de philosophie juridique synthétique*, I. Science de la Philosophie du droit, II, Philosophie synthétique du droit et des sciences juridiques, Librairie générale de droit et de jurisprudence, Paris, 1970, p. 516.

новића да конструише правну филозофију тако да у њој добију одговарајуће место и филозофија права, као и филозофија правних наука, упутила га је у свестрана и свеобухватна истраживања у којима није могло остати по страни ништа што је вредно и значајно, што представља извесни домет у развоју филозофскоправне мисли. То значи да је у захвату Томе Живановића подједнако дошло до изражаја: прво, реконструкција историјског развоја филозофскоправне мисли, друго, целокупни опсег проблематике која тој мисли припада, треће, разматрање свих кључних и изведених питања правне онтологије, правне гносеологије и правне аксиологије, четврто, понирање у најдубље и најтеже проблеме целокупне досадашње правне мисли. При томе, пак, Тома Живановић настоји и успева више но што је то ико и икад успео да изврши — да створи *грандиозну синтезу* у оквирима једног задивљујућег и величанственог система. У тој синтези он успева и да развије *сопствену концепцију* права и правне науке у којој измирује и премешћује постојеће јазове између јуснатуралазна, идеализма и позитивизма. Примењујући свој метод тзв. генерализирајући апстракције, он подвргава критичком преиспитивању садржину и институције издиференцираних правних дисциплина, с циљем да првенствено утврди међусобне везе и хијерархију основних и општих појмова који се у њима налазе. Следствено томе, он настоји да повеже општу филозофију и правну науку, да утврди њихово јединство, да нагласи њихову заједничку научну основу. Тако он сједињује, у ствари, филозофскоправну проблематику с теоријом права. Карактеристично је да се цео овај интелектуални подухват, беспримеран по својој доследности и кохерентности, изведен током пет деценија, одвијао као у нској „кули од слоноваче“ и без икакве непосредне друштвене и културне резонанце. Стицајем разних околности које много откривају особености средине и времена, овакво монументално дело — које би чинило част и представљало огромно достигнуће и у најразвијенијим културним срединама — остало је готово незапажено. Знано и дубоко цењено у најужим круговима стручњака, без благовремених и уобичајених анализа⁽⁵⁾, оно својом сложености и тежином истовремено и одбија сваког комотног читаоца, али и привлачи радознале аналитичаре. Нема сумње да ће с порастом интересовања за филозофију права управо ово дело представљати средиште таквих интересовања⁽⁶⁾.

Вероватно је да тако не би било да је у нашој земљи много раније и много више дато места филозофији права баш као *научно-наставној дисциплини* на факултетима и осталим високошколским и научним установама. Јер, први одскарашњи покушај да се и на тај начин створи подлога за систематскије и потпуније бављење филозофијом права и одговарајућих стручњака, али и да се она приближи бројним нараштајима студената права — има се утисак — нису ни благовремени, ни довољни, ни адекватни. Познато је да баш институционална основа понајвише

(5) Вид. Radomir Lukić, *Toma Živanović kao pravni filozof*, „Filosofija“ br. 2/1965, str. 219—233.

(6) Вид. чланке: Др Милијан Поповић, *О правној филозофији Томе Живановића*, зборник „О филозофији права“, Београд, САНУ, 1978, стр. 581—612; Др Стеван Врачар, *Оцена три главе филозофскоправне књиге Томе Живановића*, „Зборник за теорију права свеска II, изд. Београд, САНУ, 1982, стр. 216—248; Dragan Babić, *Mjesto Tome Živanovića u razvoju građanske filozofije prava u Srba*, „Gledišta“, br. 7—8/1980 str. 101—112.

доприноси стварању одговарајућег места оним научним дисциплинама које, из било којих разлога, нису имале потребну традицију, па самим тим тако могу играти и неку друштвену улогу.

У том погледу налазимо се, на жалост, далеко иза оног стања које показује *филозофија права у свету*, просечно посматрано, а поготову иза оних културно-научних средина и земаља у којима је ово подручје знања традиционално, неговано током последња два века или деценијама и то као једно од најважнијих у систему правног образовања и развоја правне мисли. Постоји безброј значајних чињеница које све то потврђују, па између њих ваља¹ издвојити само неке, као општу илустрацију.

Остављајући по страни разноликост терминологије, можемо рећи да је баш *филозофија права* по традицији заузимала и да данас заузима средишње место у правној мисли најразвијенијих европских средина и земаља. Најзначајнија достигнућа те мисли, нарочито она која садрже најопштија и апстрактна знања, сачињавају филозофију права. Та мисао израста и развија се у својеврсном сусрету и преплитању филозофије и правне науке, при чему сам карактер и филозофије и усмереност правне науке дају печат уобличеној филозофији права. Наиме, пошто постоје разноврсне филозофске оријентације, али и могућности да се и сама правна наука постави на различите основе, стварају се и различите оријентације и токови саме филозофије права. Зато је у модерно доба и формирано много праваца и школа у филозофији права. Најутицајнији филозофски правци су неминовно снагу свога утицаја увек изражавали, поред осталог, и на правном пољу. Штавише, различите струје и варијанте тих праваца добијале су и свој израз у правној мисли. Самим тим је управо филозофскоправна мисао заокупљена оним најзначајнијим питањима која се постављају и на неки начин решавају са становишта одређене филозофије и сходно достигнутом степену развоја правне науке. Већ због тога филозофскоправна мисао поставља се у матичне токове створених правних знања. Она задобија веома велики значај и друштвену вредност. То се на сваки начин потврђује и истиче у културној јасности. У таквим приликама, разуме се, нема ни пренебрегавања ни запостављања филозофије права. То је ознака највећих домета и могућности правне науке. Оваква позиција филозофије права, мање или више, карактеристична је и за културну средину на осталим континентима, независно од тога да ли су се формирале под европским утицајима или независно од тога. Према томе, *светска филозофија права* је највиши и најзначајнији израз домета целокупне правне мисли.

Следствено томе, на правним факултетима и другим високошколским установама, у којима постоји очигледно висок ниво правне науке, окосницу сачињавају филозофско-правна знања. Она се оправдано сматрају међу најзначајнијим за формирање правника којима су неопходни најшири културни и научни видови, а не само познавање правне технике. На старијим годинама студија и на последипломским курсевима, увек се налази и филозофија права.

Може се рећи да су најзначајнија и заиста трајна достигнућа правне науке по свом карактеру филозофскоправна, поготову када су истовремено и теоријскоправна, смештена и на подручју опште теорије

права и у теоријским обрадама појединих делова права, позитивно-правним дисциплинама. Јер, такви резултати науке не „застаревају“ и не доживљавају судбину стално променљивих правних прописа.

О таквом значају и улози филозофије права нарочито упечатљиво сведочи дуга традиција неких најугледнијих часописа, а особито оних који су, тако рећи, специјализовани за подручје филозофије права⁽⁷⁾. Такве публикације су увек представљале средишта филозофскоправне продукције не само у дотичној средини већ и међународног окупљања правних филозофа и теоретичара. Ту њихову улогу, наравно, само на други начин и сходно све већим потребама нејасних комуникација стручњака имају међународни конгреси који се одржавају сваких пар година. То је један од видова активности Светског удружења правних филозофа. У таквој ситуацији веома је симптоматично и појава једне посебне свеске угледног годишњака „Архива за филозофију права“⁽⁸⁾, која је посвећена разматрању кључног питања: *шта је филозофија права?* На основу једног упитника⁽⁹⁾ спроведена је својеврсна анкета у којој су прикупљена мишљења низа правних филозофа⁽¹⁰⁾. Та занимљива анкета побудила је толико интересовања и пажње, да заслужује и овом приликом да буде предочена и анализована. То ће бити учињено у другом делу овог текста. Штавише, по материјалима ове свеске могућно је проценивати неке значајне аспекте филозофије права о којима је реч у следеће две тачке овог разматрања.

2. Друштвено-политички оквири и филозофска полазишта савремене филозофије права. Свакако да целокупно стање филозофије права као значајног дела идејне надградње непосредно и посредно зависи од степена друштвеног развика, економских услова живота датог друштва, друштвеног поретка и политичког система, што их има односна земља. Самим тим, ту се налазе и крајње основу одређених представа о филозофији права. Међутим, много је важније приликом истраживања тих представа откривање оних фактора и утицаја, који су сублимирани у политичкој ситуацији и културној средини дотичног друштва. Јер, и оне крајње основе ту се испољавају и одражавају. Захваљујући изванред-

(7) Један од најстаријих и најугледнијих таквих часописа који непрекидно излази од 1907. године: „Archiv für Rechts — und Sozialphilosophie“.

(8) Вид. Qu'est-ce que la philosophie du droit? „Archives de Philosophie du droit“, No 7, 1962, Paris, Sirey, p. 325.

(9) Пошто овај упитник сам по себи доста наговештава о садржини наведене свеске часописа треба га навести у целини: „Верујете ли у разлог постојања филозофије права или опште теорије права? Каква разлика, по Вашем мишљењу, постоји између ова два термина? Ако постоји филозофија права, какви су, по Вама, њен предмет, њена основа, њени основни одељци и метод? Како дефинисати односе те дисциплине с другим гранама филозофије — и наукама о праву? Какву улогу у њој треба да има практично правно искуство, опште познавање филозофија и историја доктрина? Да ли њен очигледни данашњи полет долази у правни час?“ (стр. 83).

(10) С обзиром на то да се цитирања у овом тексту односе искључиво на овај тематски број, овде наводимо целокупни садржај: N. Bobbio, *Nature et fonction de la philosophie du droit*, p. 1; P. Piovani, *La philosophie du droit dans le pluralisme des expériences juridiques*, p. 13; Ch. Perelman, *Ce qu'une réflexion sur le droit peut apporter au philosophe*, p. 35; M. Reale, *La philosophie du droit et les formes de la connaissance juridique*, p. 45; L. Husson, *La philosophie du droit et les sciences humaines*, p. 61; — *Questionnaire des „Archives de Philosophie du droit“*. Introduction, par M. Villey, p. 83; Réponses de MM. L. Bagolini, *Philosophie du droit et Théorie générale du droit*, p. 85; H. Batiffol, p. 91; G. Betancur, p. 94; J. Brethe de la Gressaye, p. 95; A. Brimo, p. 99; C. Cossio, p. 103; J. Dabin, p. 106; Jean Darbellay, p. 111; G. del Vecchio, p. 120; Georges Kalinowski, p. 127; H. Kelsen, p. 131; Luis Legaz y Lacambra, p. 131; Henri Lévy-Bruhl, p. 134; H. Maspétiol, p. 137; R. Orestano, p. 139; J. Parain-Vial, p. 143; Ch. Perelman, p. 146; Dr Recasens Siches, p. 147; Paul Roubier, *Philosophie du droit et Théorie générale du droit*; p. 149; Renato Treves, p. 154; Constantin Tsatsos, p. 157; Michel Villey, p. 160; Michel Virally p. 166—167.

но сложеним сплетовима дејстава најразноврснијих чинилаца, проистиче и одређени профил филозофије права. Дакле, она није никаква духовна творевина ван времена и простора. Она није производ самокретања неког независног духа или неке склоности људи за филозофско обухватање проблематике права.

Утицаји *политичке ситуације* огледају се, поред осталог, у томе што је свака епоха политичке нестабилности или политичких преврата, с једне стране, и свака епоха стабилности и мирних токова, с друге стране, праћена одговарајућим изгледом филозофије права. То важи и за читав свет и за поједине земље. То што показује цела историја нарочито је видљиво у савремености. Свет се налази у теснацу створеном под притиском противречних токова — изванредног техничког напретка и политичког конзервативизма, у присуству опречних политичких система у капитализму и социјализму, потребе за миром и агресивних намера јачих на слабије државе. Глобална политика криза реперкутује се у појединим земљама мање или више, а продубљује се и дејство економске кризе, па ма како и колико се покушавало то избећи.

Исто тако, *културна средина* и данас, као и раније, непосредно подстиче или спречава одређени развитак филозофије права. Јер, култура увек представља целину која већ као таква предодређује стање у појединим подручјима духовног стваралаштва. Одређени ниво развитка опште културе, традиција, створени оквири итд. омогућују даље кретање. Али, када све то недостаје сасвим се друкчије обликује филозофија права. Зато није случајно то што су жаришта савремене филозофије права још увек смештена у земљама где су и раније била (Западна Европа, Италија, САД). Но, сада она има јака жаришта у латинско-америчким земљама.

При томе, свакако да битан утицај има и чињеница да је *правно искуство* уопште, у целом свету и појединим земљама, добило раније неслућене размере. Право је постало тако снажан регулатор, да се и став истраживача морао прилагодити таквој стварности. Постојећи правни систем и правна активност непосредно утичу на изградњу целокупног погледа на право. Плуралитет правних искустава, условљен и историјом и савременошћу — како примећује проф. Пиовани (стр. 31) — повлачи за собом како преовлађивање реалистичко-емпиријског приступа праву тако и велики број различитих погледа на право. У вези с тим неизбежно је и мноштво филозофскоправних концепција које све то на неки начин изражавају.

Сходно свему томе, филозофија права се увек налази у неком *идејном контексту* који сачињавају сви научни и идеолошки погледи у свету уопште, нарочито они који преовлађују у датој земљи. Посебно су значајни и утицајни погледи који се формирају поводом политике, државе и правног регулисања. Прошла су у неповрат времена игнорисања тог толико значајног и очигледног факта, игнорисања које је провејавало кроз дела правних филозофа ранијих деценија. Сада многи правни филозофи снажно наглашавају присутност и дејство идеолошких момената, везе њихове, мотиве и утицаје и на простору филозофије права (стр. 9, 31, 49, 90, 104, 109, 133, 156). На тај начин, дата је и нова

и права димензија иначе признате и познате чињенице да су политичке доктрине и системи имали снажан утицај на филозофију права, а у савремености моћни политички покрети својом идеологијом преплављују и филозофију права. При томе, нарочито је карактеристично да савремени филозофи права, чак и немарксистички, признају изванредно велико дејство *марксизма*, пре свега оног изворног у Марковом учењу, а затим и осталих марксиста (стр. 14-16, 99, 101, 103, 104, 111, 116). Штавише, неки правни филозофи преузимају и плодотворно развијају извесне марксистичке поставке о идеологији (нпр. проф. К. Косио), па и друге.

Тако се долази до основне везе коју представља *веза филозофије и правне науке*, а која најнепосредније и најочигледније одређује уобличавање филозофије права. Већ сам назив ове науке или научне дисциплине сугерише идеју о непосредном значају и значењу опште филозофије и за проучавање права. Јер, ако је филозофија најопштије знање или најопштија наука или укључност врхунских исказа о свету (*mater scientiae*), итд. онда и право као део тог света не може остати изван њених захвата. Уосталом, као што се дошло до посебних филозофија — филозофије природе, филозофије историје, филозофије политике, филозофије државе, филозофије морала и сл. исто тако се дошло и до филозофије права. Велики филозофи су дали значајно место у оквиру свог општег система и разматрањима о праву. У том погледу су нарочито карактеристични захвати Канта и Хегела. Схватања да је филозофија права један *интегралан део* опште филозофије или, пак, да је она примењена или посебна филозофија, подржава и данас знатан број научника (нпр. Б. дел Векио, Р. Тревес, Г. Калиновски, П. Пиовани, К. Цацос, Ж. Дарбеле). Наравно, то се различито образлаже. Следствено томе, испада да иста онако као што сваки филозоф мање или више медитира и о праву исто тако се диференцира и гради одговарајућа филозофија права. Међутим — како добро примећује проф. Н. Бобио и проф. М. Реале (стр. 3-5, 47) — таква уска повезаност опште филозофије и правне науке морала је бити раскинута, јер се само у том раскиду стварала претпоставка *осамостаљења и конституисања филозофије права* у правом смислу, као засебне науке, научне дисциплине или знања. При томе, филозофија ипак може и мора битно утицати пре свега на тај начин што даје опште концептуалне оквири, полазне тачке, оријентацију, инспирацију, методолошку основу, садржинске елементе, па и одређени методски инструментаријум осамостањеној филозофији права. Због свега тога и настаје корелација формираних филозофских праваца и струја, протагониста и следбеника *опште* филозофије и филозофије *права*: неокантизам, неохегелизам, позитивизам, неотомизам, феноменологизам, егзистенцијализам итд. Наравно, није лако препознати припадништво неким од тих струја, поготову ако се сами аутори у том погледу не изјашњавају и, нарочито, ако у својим концептима не успевају да спроведу довољно изразито одговарајући филозофски поглед. Такође, тешко је на сумаран, начин, без оних нијанси и извођења неопходних приликом конституисања оваквих концепција, проценити шта је од свега тога добро засновано и образложено, а шта је или неосновано или је плод једностраности у професионалној формацији аутора, па било да су по професији филозофи или, пак, правници

Уопште, у целом комплексу сложених веза између филозофије и правне науке, тешко да ико може разложно оспоравати неизбежност, корисност и значај филозофије за право. У томе нису чак ни битни аргументи које потежу било филозофи било правници када се изјашњавају о самој филозофији права. Право не може без филозофије, али филозофија може, бар наизглед, без права. Из самог карактера и и филозофије и правне науке проистичу облици њиховог повезивања. При томе, *филозофска полазишта се не могу уклонити ни из целокупне правне науке, а камоли из филозофије права*. Тако нешто било би апсурдно и потпуно супротно самом карактеру и филозофије и правне науке. Такође, тако нешто било би неспојиво са самим бићем права као дела објективног света, а пре свега оне друштвене реалности у којој се право налази.

3. Историјска генеза филозофије права и њен савремени полет. Ни овом приликом не може изостати какав-такав ретроспективан поглед на историјски развој филозофије права. Не постоји јединствено гледиште о самим почецима, коренима ове науке. Док неки писци истичу да ти корени досежу до самих мисаоних преокупација античке Грчке (нарочито у мисли Сократа, Платона и Аристотела) и Рима (нарочито Цицерона и осталих римских правника), други аутори сматрају да се филозофија права почела формирати као самостална наука касније, после епохе Ренесансе у средњем веку (при чему се признају доприноси и античких мислилаца и великих теолога као што су Тома Аквински, Августин и други). Сходно томе, ти аутори подсећају на доприносе следећих великих мислилаца: Монтескијеа и Русоа у Француској, Хобса и Лока у Енглеској. Макијавелија у Италији, Лајбница у Немачкој, Спинозе у Холандији, итд. Међутим, тек великани немачке класичне филозофије Кант (I. Kant, *Die Metaphysik der Sitten*, 1792) и Хегел (G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 1821) ударају праве темеље филозофије права. После тога није било тешко да се она снажно развије и уобличи током XIX века. Помиње се већ заборављено дело Лерминеа (Lerminier, *La philosophie du droit*, 1831), чувено и још увек утицано дело енглеског писца Остина (Austin, *The province of jurisprudence determined, A philosophy of positive law*, 1832), дело А. Розминија (Antonio Rosmini, *Filosofia del diritto*, vol I-II, 1841-1845). На таквој подлози уследио је ванредно буран и овестран развитак многих праваца филозофије права од средине прошлог века до данас.

Наравно, немогуће је и непотребно набрајати сва значајна и бројна дела која још увек представљају највиша достигнућа филозофије права уопште и у савремености посебно. Али, мора се нагласити да су сва та дела таква да обележавају постојање двеју основних тенденција: *прва тенденција* огледа се у постепеном раздвајању филозофије тзв. природног права од филозофије тзв. позитивног права, па самим тим и истицање њихове разлике; *друга тенденција* огледа се у унутрашњој диференцијацији филозофије позитивног права сходно владајућим филозофским правцима и општим методолошким и садржинским настојањима у развоју целокупне правне науке. Карактеристично је да се те тенденције међусобно преплићу, условљавају, потискују у једном занста динамичном смењивању периода раста и стагнације, традиције и иновације, снажног полета и релативних и стварних криза.

Разуме се, све је то повезано и с одговарајућим изгледом научне продукције у окриљу филозофије права. Ко се бар донекле отиснуо на „океан литературе” — како сликовито каже проф. М. Виле (стр. 162) — у овој области брзо долази до сазнања да се хиљаде и хиљаде расправе крећу како око неких фундаменталних тачака, тако и око низа изведених и самосталних проблема. Све то оставља утисак и о својероном схематизму и о несхватљивој збрци контроверзних схватања. Таква ситуација може донекле изазвати сумњу код свих оних који желе да усвоје или унапреде постојеће знање.

Последњих деценија филозофија права је коначно и више но икад раније постала подручје духовног и научног стваралаштва на којем се снажно укрштају, преплићу и стапају не само превасходно филозофскоправна истраживања него и филозофска, социолошка, политиколошка, теоријскоправна, позитивноправна, па и посебна учења о држави, социјалним системима, социјалним и политичким доктринама, итд. Тако је истовремено текао процес осамостаљења и процес интеграције филозофије права у сфери хуманистичких наука. С обзиром на то нико није могао ни раније, а не може ни данас одсечно да каже да ли је ова наука или научна дисциплина конституисана. У ствари, она представља типичан пример једног подручја које се конституише (*scientia constituens*), али и подручја које је конституисано (*scientia constituta*). Независно од тога, очигледно је да су њени резултати заиста огромни и поред тога што се често преплићу с резултатима осталих наука и научних дисциплина. Уосталом, сасвим је неизвесно да ли иједна наука може имати чврсте и несумњиве границе, а нарочито оваква.

Што се тиче процене садашњих кретања филозофије права, нарочито са становишта да ли и колико она доживљава својеврсни помет, наравно све зависи од тога шта се при томе првенствено има у виду. Општи утисак најбољих познавалаца историјата филозофије права и њеног садашњег стања склони су тврдњама да управо данас настаје, тако рећи, нова *ренесанса* филозофије права у светским размерама. При томе се подразумева првенствено њен приметан општи успон у разним правцима. Доиста, за њу је интересовање у разним деловима света веће но икад раније. Њени институционални облици су сада развијенији и адекватнији него што су раније били. Захваљујући огромном порасту броја оних који се њоме баве сразмерно је порасла и продукција филозофскоправних радова. Постоји мноштво различитих праваца који сваки на свој начин и сви заједно претресају и кључна питања и масу изведених питања. У методолошком погледу запажа се настојања да се провере ранији методи и пронађу нови и адекватнији. Све то заједно неминовно намеће утисак у великом напретку и снажном расту филозофије права. Овај утисак се нарочито појачава када се има у виду настали застој изазван другим светским ратом и првим поратним годинама. Према томе, овакве процене су ваљано утемељене. Једино што би се у свим оваквим проценама морало узети у обзир јесте чињеница да при свему томе нема изузетних достигнућа, оних са епохалним значајем и значењем. Штавише, изгледа да су филозофскоправна достигнућа у првој половини овог века била и већа. Наравно, то је врло сложено културно-историјско питање, али се стиче утисак да садашњи полет треба да буде употпуњен заиста епохалним подухва-

тима и достигнућима да би *стварна и пуна ренесансе* била испољена и достигнута. При томе, наравно, ти процеси нису ни једносмерни ни свуда исти, па уз полет на једном месту има осеке на другом итд. Али, оно што је најважније јесу развојне могућности саме филозофије права. Она је задобила такве корене и показала такве разлоге свог постојања, да у редовима својих протагониста и носилаца, па и редовима осталих научника (социолога, политиколога итд.), нико и ни на који начин не може озбиљно доводити у сумњу основаност њеног постојања. Истовремено, међутим, није чудно ни то да она нема увек и свуда једнаку подршку, па чак ни то да се понегде јављају и нека неразумевања и отпори. Уосталом, таквих ставова према поједицим наукама је увек било и, ваљда, мора их бити.

II РАЗЛИЧИТА СХВАТАЊА О КАРАКТЕРУ ФИЛОЗОФИЈЕ ПРАВА

На основу изнетог, дакле, филозофија права спада у ред оних наука које су се одавно укључиле у циновску породицу наука, па и није у положају оних које тек треба да стекну неко признање и тиме извесно место и одговарајућу улогу. Међутим, ако у том погледу и нема неких недоумица, постоје *врло разноврсна схватања о карактеру* филозофије права, па нема јединственог, а ни приближно општеприхваћеног одговора на питање: шта је филозофија права? Штавише, њена два угледна представника примећују: „Сваки покушај дефинисања филозофије права је некорисно губљење времена” (проф. Н. Бобио, стр. 1), „она се уопште не може дефинисати” (проф. М. Виле, стр. 163). У овој панорами разних схватања, међутим, откривају се не само тешкоће у покушајима да се она дефинише него и њена сложеност. Зато је баш оваква анкета драгоцене и на свој начин индикативна. То је први подухват ове врсте у њеној дугој историји да се пружи *пресек* кроз почетне недоумице, али и *просек* њиховог разрешавања. Јер, међу тридесетак учесника анкете, од којих је неколико филозофа а сви остали правници, има и најистакнутијих светских имена, познатих по низу објављених дела, али и мање познатих аутора. Има их из разних земаља и делова света, али је штета што недостају аутори из Немачке, САД, Аустрије, Јапана итд. Има ту образложених гледишта у виду уобичајених чланака, али и очигледно импровизованих одговора. Но баш тиме је назначен својеврсни дијалог у коме представници разних праваца предочавају на један, рекло би се, чак и необавезан и донекле импровизиован начин ту изузетно сложену проблематику. Тако је она изгубила подоста од своје стварне или привидне езотеричности и сразмерно добила у езотеричности, па у круговима познавалаца ове проблематике, и шире, оправдано оставља снажан утисак и својим општим током и резултатом. Утолико је овај дијалог значајан и незаобилазан⁽¹⁾. Но, у том општем току могућне су разне класификације односних гледишта, поготову зато што приређивачи, очигледно, нису сами дали никакву класификацију.

1. О филозофским карактеру филозофије права. С обзиром на историјско порекло, везе с филозофијом, па и терминологију, оваква

(1) На резултате ове анкете осврнуо се и Т. Живановић у својој последњој књизи, с прилично оштрим опаскама. Вид. Th. Givanovitsch, *op. cit.* p. 80—87.

схватања се често јављају. Она се сматрају саморазумљивим, па се њихови заступници најмање упуштају у детаљнија објашњења. Остављајући по страни таутолошке моменте, вероватно је свима пред очима чињеница да сама филозофија може да буде схваћена на разне начине. Но, увек се овакво знање одређује у оквирима неке филозофије, а право је некако остављено у сенци. Зато настају и разлике у филозофији права.

У најуопштенијем виду ово тврди П. Пиовани: „То смо већ рекли и поновили: филозофија права није ништа друго до скуп филозофија права разних филозофа. Филозофије права јесу филозофија права. Стога није могућно *a priori* рећи који су основни одељци филозофије права: постоје разни одељци филозофије права у зависности од схватања филозофа који овом или оном одељку придају различит значај у складу са својом визијом света, а у складу с значењем које они приписују праву у свету”. (стр. 31). А пошто у стварности право постоји у разним облицима, битно је сагледавање општег и појединачног. „Као и свака модерна филозофија, филозофија права треба да тражи универзално у индивидуалном, треба да призна универзалну вредност индивидуалног, треба да научи како се сагледава иманентна универзалност у индивидуализованом индивидуалитету: то је напоран пут и дуг рад. Ипак, чини нам се да се у том раду састоји права проблематика филозофије права” (стр. 34). Ово основно становиште истиче Р. Тревес. „Разлог постојања филозофије права је разлог постојања саме филозофије, услед чега, по мени, филозофија права није посебна филозофија ни посебно грана филозофије, већ је то сама филозофија, цела филозофија усмерена на проучавање једног посебног предмета, то јест на проучавање права” (стр. 154). Међутим, Жан-Луј Гарди сматра да сваки правник мора стати на неко мета-правно становиште чим је установио да право као такво постоји. „Такав је разлог постојања филозофије права. Према томе, филозофија права је дужна да се у пуној мери посвети том размишљању о природи правног феномена, које правник не може да избегне”. (стр. 119-120).

Чак ни Х. Келзен не пориче основаност постојања филозофије права. „Мислим да филозофија права и такође општа теорија права имају своје оправдање. Филозофија права настоји да одговори на питање која правила право *треба* да усвоји или да установи, другим речима, њен специфични предмет јесте проблем *правде*. Пошто је правда један морални постулат, филозофија права представља једну грану моралне или етичке филозофије. Њен метод јесте управо метод те дисциплине. Сасвим обрнуто, предмет опште теорије права јесте право, онаква какво је оно у ствари, фактички, то јест *позитивно* како национално тако и међународно право. Њен циљ се састоји у томе да анализира структуру позитивног права и да утврди основне појмове сазнања тог права”. (стр. 131). Упозоривши да „Не треба, дакле, поистовећивати питање постојања ове гране филозофије са чињеницом да ли јој је или не резервисана посебна катедра у универзитетским програмима.” (стр. 116), Б. дел Векио примећује да филозофија права третира проблеме правде, априорне претпоставке појма права, основе права и природно право, па и облике испољавања правних феномена. Сличну тврдњу износи и Ж. Дарбеле: „Филозофија права је сектор филозофског знања”.

(стр. 115) и указује на њен садржај: „Филозофија права настоји, пре свега да пружи обавештења о природи правде, о трансцендентном и иманентном начину постојања права, о вредностима које оно садржи, о његовом објективном карактеру и његовим изведеним значењима, о његовим односима са правдом, о ономе што је у њему израз природе и ономе што је производ конвенције. Она обавештава о структури знања, о моралу правне науке, о односима права и морала”. (стр. 114). Као неотомист Ж. Калиновски посебно истиче неке моменте. „Јер, филозофија која не би усмерила поглед на право, између осталог, била би лишена једног од својих интегралних делова”. (стр. 128). По њему најважније је: „... филозофија права настоји да пружи објашњење постојања и суштине људског права” (за разлику од божанског права?! — С. В.). — „Предмет филозофије права је људско право, објективно право, разуме се, које се назива закон, у моралном значењу речи...” — Филозофија права није ништа друго до трактат о закону моралне филозофије”. (стр. 129, 128, 130).

Неку врсту мешовитих гледишта представљају следећа два. Ж. Парен-Ваил утврђује најпре да је неизбежна филозофија која се своди на једно рефлексивно становиште о природи и формама сазнања, о њиховој вредности, као и циљевима и вредности разних људски активности. „Из овакве дефиниције произлази да треба да постоји филозофија права, као што постоји филозофија наука или морална филозофија, и чак да је важност такве филозофије утолико већа што право не представља само један облик сазнања, већ и правило људске активности, па према томе проблемима које поставља сазнање, оно придружује проблеме које поставља акција”. (стр. 143). Одмах додаје шта ово знање садржи. „Филозофија права садржи два велика дела: 1. методолошки део у којем се размишља а) о природи права, б) о његовим методима; он се ослања на разне правне системе који су постојали у времену и простору; према томе, он представља компаративно проучавање права разних земаља и историју права; 2. проучавање метафизичких проблема до којих право води, а) пре свега проблема саме основе права, б) свих проблема које постављају разни видови права: проблема суверенитета у вези са уставним правом, слободе и личности у вези са приватним правом.” (стр. 143—144). Занимљиво је и релативно прецизно изведено схватање К. Цацоса. „Филозофија која третира идеју државе и права и социјалног поретка зове се филозофија права и сачињава саставни део опште филозофије.” (стр. 157). Управо због тога „Теорија опште филозофије није потпуна ако не обухвата и целокупну материју филозофије права, државе, и друштвеног поретка”. (стр. 157). При томе, „... предмет филозофије права, као и сваке филозофије, јесте идеја. Идејом права такође је детерминисан појам права, схваћеног као скуп правила која би требало да воде идеју права и који се, према томе, позитивно или негативно ослања на идеју права.” (стр. 159). Следствено томе, „филозофско проучавање права разликује се од филозофског проучавања науке о праву. То проучавање представља посебну примену општих начела теорије сазнања, то јест методологију науке о праву. Методологија права нас пре свега учи на који начин да одредимо каква су правила на снази; према томе, с једне стране, она проучава изворе права или, друкчије речено, важење правних правила, а с друге стране, метод који треба да се

примени у циљу упознавања правних правила која су претходно чврђена; према томе, она се бави проблемом тумачења права. Када говоримо о филозофији права ми обично подразумевамо и методологију науке о праву, која представља засебну грану филозофије сазнања (*Erkenntnis-lehre, Gnoséologie*), док филозофија права у ужем смислу речи представља, као што смо раније рекли, само један део филозофије акције." (стр. 158—159).

Поређана овако у један низ, ова схватања показују неке заједничке моменте при чему као да степен укљопљености у филозофију оног знања које се обележава називом филозофија права — постепено опада. На тај начин као да се баш осамостаљењем из окриља филозофије и стварају битне претпоставке за обликовање филозофије права. А заједнички моменти проистичу отуда што само филозофија, а не и право, одређује карактер тог мање или више издвојеног знања. Но, то одређивање није само, тако рећи, квантитативно него је и квалитативно, што присталице ових схватања, изгледа, не узимају у обзир. Или, бар, не сви и подједнако. Јер, чак и ако се прихвати могућност и неизбежност стварања некакве *филозофије права* чим се изградила у довољној мери некаква *општа филозофија*, онда се мора имати у виду пре свега то које су одлике саме те филозофије. Не постоји једна и јединствена филозофија, него мноштво различитих праваца, међусобно мање или више удаљених. Према томе, ако се само полази од општих тврдњи о филозофском окриљу овог знања које се тиче права, не добија се готово никакво одређење филозофије права. Довољно је, рецимо, разликовати *идеалистичку* и *материјалистичку* филозофију, па да то битно утиче на обликовање дотичне филозофије права. Или, такође, из разлике између *спекулативне* филозофије и *реалне* (позитивне?) филозофије настају одговарајуће разлике филозофије права. Ово је нека врста дедуктивног извођења карактера филозофије права из карактера саме опште филозофије. Према томе, ту као да и нема неког предметног одређења филозофије права, то јест у којем одлучујуће место има предмет који се обухвата, а то је право. Предмет који се назива *правом* добија она својства која следе из општефилозофских претпоставки. Све је предодређено, дакле, општефилозофским становиштем или појединим кључним поставкама. Зато, чак и када се чине покушаји да се ближе назначи *шта* обухвата и *чиме* се бави филозофија права, јављају се само заједнички термини, али не и предмети. Тако рецимо, у овим схватањима се истиче проблем правде, затим природног права, правних вредности, итд. У разним филозофијама, односно филозофијама права, међутим, то су веома различите ствари. Према томе, све зависи од мисаоног окриља, а не од истоветних термина. Ако се о том не води рачуна настају неизбежни неспоразуми и неразумевања. У томе је значај оваквих схватања што сва она покушавају све да изведу из филозофије. Филозофија права је нека врста деривата опште филозофије. Самим тим, карактер филозофије права је превасходно *филозофски*. Али, да би се тако нешто и постигло мора се имати не само довољно развијена општа филозофија, него и њени делови који су посвећени појединим подручјима, а међу њима и онај део који је посвећен праву. А нису све филозофије такве. И нису све подједнако подесне за сва подручја, а међу њима и за право. То је предност за неке правце, али и ограничавајућа околност за друге правце. А затим, све зависи од фи-

лозофа, а готово ништа од правника. Или, филозофи морају да се претварају у правнике, а правници у филозофе. И у томе се налазе заједничка обележја, али и тешкоће код свих ових схватања.

2. О методолошком карактеру филозофије права. Поред претходних доста често се јављају и схватања која посебно наглашавају методолошки карактер филозофије права. При томе, наравно, полази се од претпоставки које преовлађују у вези са самом методологијом, а наиме да она представља саставни део филозофије али истовремено стоји у уској вези с правном науком. Тако се филозофија права поставља на просторе који нису стриктно филозофски, бар онолико колико методологија упућује на повезаност са правном науком. Та схватања, међутим, нису сва подједнако и доследно изведена, па ако ништа друго илустрuju и извесне контроверзе око саме методологије, њеног места, улоге, значаја и повезаности с одговарајућим наукама.

Једна група схватања покушава да нагласи методолошки значај одређивања самог предмета филозофије и правне науке, вероватно због наслуђивања дотичних аутора да од тога све зависи: како ће се третирати домаћај филозофије, какве су особености методологије, какав је положај правне науке. А све то, такође, условљено је и одређивањем самог права, својстава правног феномена. Тако, на пример, А. Батифол каже: „Одређивање предмета филозофије права подразумевало би, са становишта ваљаног метода, претходно одређивање предмета филозофије и предмета права. Али дати филозофији један предмет већ представља једну филозофију, и тачно одређивање предмета права вероватно представља једну од највиших функција филозофије права, с обзиром да се ова функција састоји у трагању за, у већој или мањој мери, имплицитним претпоставкама активности правника.” (стр. 92). При томе, примећује исти аутор, „... и филозофија настоји да у једној целини открије оно што је најбитније. За филозофију права ту целину представља правни феномен; филозофија права треба да се послужи свим достигнућима која јој омогућују да њима овлада.” (стр. 93). Таквим својим усмерењем, сматра исти писац, филозофија права открива само значење права. „Али управо филозофија права је дужна да открије то значење, да покаже како правни феномен имплицира реалност и специфичност социјалних проблема и кроз њих људских проблема.” (стр. 94). Слично настојање огледа се и у схватању Ж. Брет де ла Гресеа, али уз посебне нагласке значаја доктрина које се стварају у вези с правом. „Њен (мисли на филозофију права С.В.) први предмет проучавања јесте проучавање проблема права и разних доктрина које су о њима створене зато што они могу да буду решени само у функцији једне опште филозофије, једне теорије сазнања, једне метафизике и једног морала. Проблеми су основа, циљ и садржина права. Свака од великих доктрина — рационалистичка, волунтаристичка, социолошка — даје усаглашене одговоре на ова три проблема.” (стр. 97). На нешто прецизнији начин исто то третира, такође, Л. Исон када сагледава и место филозофије права међу осталим хуманистичким наукама и место права у скупу осталих облика уређивања друштвеног живота. Он најпре каже: „Три проблема су стално присутна у сваком објашњавању и сваком развијању права: 1. проблем његових извора, 2. проблем његових циљева, 3. и проблем путева и начина којима се право тим циљевима при-

ближава." (стр. 74). По мишљењу истог аутора, тиме је одређена и улога филозофије права. „По нашем мишљењу, задатак филозофије права се састоји у томе да ова три проблема постави у њиховом најопштијем виду и да њихово проучавање одведе даље од решења која су за њих отворено или прећутно дата у разним системима позитивног права, то јест да на једном другом нивоу настави рад на рационалном изграђивању који правна наука врши на нивоу свакога од њих." (стр. 74).

Мада то не каже ниједан од ових аутора, они као да наслућују значај предмета за спецификацију метода, односно изградњу адекватне методологије. При томе, сама методологија се раздваја на ону која се тиче самог *сазнања* правног феномена и ону која се односи на *решавање* практичних проблема. Утолико је методолошка проблематика подједнако ослоњена на филозофију и правну науку и баш као таква и даје обележје самој филозофији права. *Филозофија права фигурира као методологија правних наука*. Зато, настајући на терену где методолошки проблеми откривају свој значај и сама филозофија права задобија методолошко значење у оба поменута смера. При томе, пак, веома је значајно да одређена филозофија представља *методолошку основу* која се јавља у склопу метода којим се служи правна наука. То значи да методологија која испуњава, мање или више, филозофију права омогућује повезивање филозофије и правне науке. Тим повезивањем, пак, сама методологија је одређена и предметом филозофије и предметом правне науке. Она је знање о најпогоднијим методима или методу, што омогућује сазнање предмета који се зове право, али и о практичном коришћењу правних облика за постизање одређених циљева. На тај начин, преко филозофије права постављен је сам проблем места и улоге *правне методологије*. Тај проблем, међутим, схваћен у својој потпуности не може се сводити на саму филозофију права. Јер, он превазилази оквире саме филозофије права, па ма како ова била схваћена и постављена.

У другој групи схватања која запажају методолошки карактер филозофије права, још су присутне неке нејасности и неодређености што се тиче ње саме, али зато правна наука избија на површину оваквог разматрања. Наиме, све се више наглашава правна наука као подручје на којем се огледа функција филозофије права као методологије. Тако, рецимо, *Л. Баголини* каже: „Задатак филозофије права састоји се управо у томе да разјасни крајње циљеве, финалитете од којих зависе претпоставке техничке и интерпретативне сазнајне активности које врше правници." (стр. 88). А да би такве своје задатке што лакше и што потпуније извршила, филозофија права мора да се што више приближи правниковом терену. „Као истраживање усмерено на разјашњавање претпоставки правне науке и правне технике, филозофија права мора да се постави на подручје правне науке и правне технике..." (стр. 91). На нешто друкчији начин на то скреће пажњу и *К. Бетанкур* при чему не пропушта и да посебно нагласи обухватање проблематике правде као класичне и незаобилазне када се ради о филозофији права. Он каже: „Предмет филозофије права је сложен: њега чине онтолошке структуре у којима је право дато, формалистички концепти права и односи структуре и концепата са „праведним", то јест чистим правом. Да бисмо оценили значај ових односа и видели смисао ових структура, ових формалних концепата и ових њи-

хових узајамних веза, неопходна нам је дакле једна општа теорија праведног. Према томе, праведно представља најважнији предмет филозофије права." (стр. 94—95). И баш због тога примећује тај писац, „Према томе, филозофија права ће коначно осветлити посебне науке о праву." (стр. 95).

Филозофија права, дакле, свој методолошки карактер не извучи само из филозофије него и из правне науке. Она има одређене функције према правној науци, па управо због тога њена методолошка страна првенствено проистиче из повезаности са правном науком. Захваљујући томе, филозофија права није намењена само утемељењу правне методологије или изградњи њених важних поставки, него је исто толико повезана и са потребама саме правне науке, онакве каква је у својој рашчлањености, као и сходно специфичној улози коју имају правници у одговарајућим активностима. А по традиционалној разлици на *правну науку* и *правну технику*, то значи да и филозофија права подешава своју методолошку функцију овом разликовању. Док је за правну науку најважније да се постави одговарајућа методолошка основа, што и чини филозофија права непосредно и истовремено омогућује повезивање с одговарајућом општом филозофијом, за правну технику се морају подесити методолошка дејства у складу с подручјима, са задацима који се желе остварити. У правној техници најчешће и највише се обраћа пажња на тумачење постојећих прописа па то значи да у том смеру и долази до изражаја методолошка функција филозофије права. Штавише, онај класични проблем правде, наизглед апстрактан и удаљен од стварног живота, у таквом третирању открива и своја практична значења и могућности. Захваљујући тој категорији, као и осталим које се јављају у филозофији права, могућно је повезивање врло разубеног материјала представљеног у правним наукама. По свему томе, дакле, методолошки карактер филозофије права се још више потврђује и оправдава.

Трећу групу сачињавају схватања која изричито наглашавају методолошки карактер филозофије права, па чак покушавају да истакну неке варијанте решења у којима се филозофија права своди на правну методологију и обратно, било у потпуности било делимично. Тако, на пример, *М. Вириали* истиче „Само филозофија права може да објасни све видове права." (стр. 167). Таква њена могућност обезбеђује јој и одговарајућу улогу. „Филозофија права може да врши у односу на науку о праву исту функцију као и филозофија наука у односу на егзактне науке: та функција састоји се у подвргавању критици њених метода и поставки на којима они почивају, вредност сазнања до кога она долази, њене односе са предметом који проучава" (стр. 167). А затим "... она треба себи да поставља питања о својим основама, о својим функцијама у друштву, о својим односима са другим друштвеним наукама." (стр. 167). Међутим, још је прецизнији *Р. Тревес* када каже: „У филозофији права размишља се о раду који су обавиле посебне правне науке и општа теорија права да би се увидело значење тог рада, методи који су били примењивани и циљеви који су желели да се постигну и да би се одредила природа и граница резултата до којих се дошло." (стр. 155). И онда сасвим јасно наглашава: „Ја мислим да филозофија права као методологија мора да има међу својим одељцима не само одељке мето-

логије правних наука, већ и одељке методологије друштвених наука и политичких доктрина." (стр. 156). Сличне поставке развија и Ж. Еро који пише: „Али израз „филозофија права" може се узети у врло широком смислу критичког размишљања о праву и о правној науци. Онда се оправдано може говорити о филозофији права као што се говори о филозофији наука. Ово значење израза филозофија права приближава се Кантовом схватању филозофије права. Напуштајући своје претензије за откривање бића, филозофија се своди на теорију сазнања. Она је епистемологија и методологија." (стр. 10). Но, критичка усмереност овог знања огледа се и на друге начине. „Критичко размишљање о праву може да буде, такође, социолошке или политичке природе. У том случају филозофија права одговара најопштијим разматрањима којима се заснива вреднујућа перспектива и описно-позитивна перспектива, о којима ће касније бити речи. (стр. 120—121). На тај начин ово знање добија одговарајућу улогу. „Епистемологија открива основе и вредност сваке науке, методологија описује и исправља интелектуални поступак којим дух захвата предмет, продире у њега и конструише га у концептуалним терминима. Тако схваћена, филозофија права описује сусретање духа са правним предметом и уређује механизме правног истраживања." (стр. 121). Из извесних разлога овде се може сврстати и гледиште М. Реалеа који је конструисао једну занимљиву варијанту тзв. тродимензионалног схватања права, наиме укључења у тај појам факта, вредности и норме. По њему, постоје две основне форме правног сазнања: с трансценденталне или филозофске тачке гледишта, као и с емпиријске научно-позитивне; на основу прве ствара се филозофија права, а на основу друге општа теорија права и специјалне науке о праву (нпр. правна политика и сл. — јер се општа теорија права грана на јавноправне и приватноправне науке). Он назива општи део филозофије права *правна онтогносеологија* јер изучава правно искуство феноменолошко-историјским методом у којем постоји дијалектичка веза објекта и субјекта, па и повезивање поменутих три елемента права. (стр. 54—55). По свему томе, дакле, филозофија права је првенствено методолошко знање о праву, уз остале моменте.

Ова група схватања већ сасвим јасно и изричито одређује методолошки карактер филозофије права. Међутим, то би се могло сматрати основаним само уз извесне ограде. Основно је да се не може буквално изједначавати филозофија права с правном методологијом, јер су то знања која се ипак разликују и предметно, по начину свог стварања и по улози која им припада. Затим, филозофија права поприма методолошки карактер зато што је нужно ослоњена на филозофију, из ње проистекла, с једне стране, али је истовремено најопштије знање на терену права, с друге стране. Као *опште знање* у односу на сва остала знања правне науке, она ипак одговарајућу методолошку улогу. Она је, тако рећи, хијерархијски највиша и зато служи великим својим делом као методолошка основа за сва остала правна знања. У њој се налазе претпоставке и концепти за истраживање правне реалности. Исто тако, у њој се дају критички оквири и ослоњци за процењивање адекватности методског инструментаријума којим се служе остале правне науке. Међутим, правна методологија детаљно и систематски проучава тај инструментаријум, па се и не може поистоветити с филозофијом права. При томе, наравно, има се у виду неизбежност постојања различитих видова ин-

лозофије права, као и правне методологије. И нужност да се посматрају *сви одговарајући* видови, а не било који, на сасвим различитим основама постављени.

3. О комплексности филозофије права. Карактеристично је да у савременој филозофији права све више долазе до изражаја схватања у којима се с мање или више успеха разоткрива *комплексност* овога знања, а то значи да је оно по свом предмету веома сложено, затим да су његова методолошка својства компликована и, најзад, да је целокупна садржина тог знања веома рашићена, али истовремено и целовита. При томе, наравно, у пуној мери се јављају питања веза и разграничења с осталим наукама и дисциплинама. По свему судећи, баш оваква схватања успевају да пруже најприближнију слику о правом карактеру филозофије права. Додуше, и ту има извесних нејасности, лутања и старих контроверзи.

То се, донекле, огледа и у запажањима *Л. Легас и Лакамбре* који каже: „Ако филозоф права као филозоф мисли да се филозофија своди пре свега на питања која се тичу схватања света, он ће као филозоф права дати предност етичко-метафизичким питањима која осветљавају смисао света и живота. Ако, напротив, филозоф сцијентистички гледа на филозофију, филозофија права биће за њега само теорија правне науке, било као теорија правног сазнања у неокантовском духу, било као теорија логичке анализе према оријентацијама логичког неопозитивизма, било као стриктна правна онтологија.” (стр. 133). По њему, филозофија права је сложена али ипак увек преовлађује онтолошка проблематика. „По мом мишљењу, онтолошко питање представља основно питање филозофије права.” (стр. 133). При томе, укључење осталих питања само потврђује такво место онтолошких питања. „Филозофија права жели да проучава реалност права, бића права, вредности права — то јест, вредности правног бића, концепта права и система концептуалних категорија које изражавају основне структуре правне реалности.” (стр. 134). Оваква указивања, ваља рећи, сасвим су основана, јер заиста свако знање о праву мора бити утемељено на неком онтолошком становишту. Ако су неизбежна питања *шта је право, где је његово место у светској целини, које су његове специфичности* итд. онда се неизбежно долази на поље филозофије права. Истовремено то основно онтолошко питање означава и потребу одређења некаквог *појма права*, па се и то мора наћи у оквирима филозофије права. Следствено томе, дакле, могућно је разматрање онтолошких аспеката *правног феномена*, а то значи и свега што се као такво јавља у правном животу. На то се све остало надовезује.

Занимљиво је схватање *К. Косиоа* који сматра да филозофију права треба поставити на њено право подручје. Наиме, ако се пође од тога да општа теорија права третира само правно искуство, а затим ако се напусти традиционално схватање, оптерећено идеолошким наносима, да филозофија права превасходно третира природно право, онда следи закључак да је најоправданије стварање филозофије науке о праву. „Управо захваљујући овој чењеници у ову филозофију науке о праву могао би се увести аксиолошки проблем из којег извире читава јунатуралистичка спекулација, управо зато што га она захвата помоћу двоструке негације: она би негирала ту спекулацију као такву и она би такође

негирала и предзнање на основу кога се тврди да људско исткуство, посматрано као искуство, треба да буде неутрално када је у питању аксиолошки проблем... Основна поглавља те филозофије су *интрасистематска* и *перисистематска*. Интрасистематска поглавља обухватају: правну онтологију (интуитивна дескрипција предмета, формална правна логика, структура нормативне мисли, а то је мисао којом се правник користи), трансценденталну правну логику и чисту правну аксиологију (према томе како људско понашање као егзистенцијални пројект бива допуњено мишљу о себи самом, која тако представља једну нормативну мисао и емоционални избор самог себе у трајању). Перисистематска поглавља обухватају проучавања идеолошких примеса у теоријама правника и филозофа права. Ову теорију назвао сам „гносеологија грешке“. Реч „идеологија“ употребљена је овде у марксистичком смислу мистификаторства и лажне свести, то јест као одраз интереса владајуће друштвене класе. (стр. 104).

О разуђености и сложености знања о праву, па сходно томе и потреби постојања разних дисциплина веома сугестивно говори *Н. Бобио*. Утврдивши да се у склопу филозофије права налазе разна знања, он истиче да у први део улази анализа и дефиниција општих појмова за све правне поретке, који служе и за разграничење поља примене права од поља морала и обичаја (нпр. појмови правда, право, правни систем, норма, обавеза, санкција, важење, ефикасност, субјективно право, власт итд.) и то је материја *опште теорије права*; проучавање права као друштвеног феномена, његовог историјског развитка и поретка, функције права као средства социјалне контроле, о односу правног и друштвеног развитка, о везама права са друштвом итд. — даје *социологију права*; проучавање правне науке, делања правника и сл. независно од тога какав је правни систем, везе с другим наукама итд. — врши *правна методологија*. Зато изричито каже: „...истраживања која носе назив филозофије права имају различите предмете ... филозофија права коју ја гајим и којим посвећујем нарочиту пажњу у овојим универзитетским курсевима састоји се из три главна дела која на одговарајући начин обележавам а) теорија права, б) теорија правде, ц) теорија правне науке.“ (стр. 7—8). По њему, у првом делу треба да се излаже: појам права, правна норма, правни поредак, особености правног феномена. А све то даје у шест одељака: 1. појам и разне врсте норми, 2. теорија извора права, 3. важење и основ на норма, 4. попуњавање правних празнина, 5. антиномије и њихово уклањање, 6. однос између различитих правних поредака. У другом делу он расправља о правди и природном праву, о вредностима, о добрима, о основи права. У трећем делу разматра интелектуалне радње правника приликом попуњавања, тумачења и афирмације правних правила; то се узима као знање поред других друштвених наука; ту се приказују и главни правци у изучавању права — историзам, позитивизам, реализам итд. и најзад најновија настојања да се уведу симболичка и реторска логика. Међутим, *П. Рубје* не разграничава филозофију права и општу теорију права тако видљиво, па чак те термине поистовећује. Ипак, он сматра да се филозофија права бави, по традицији, проблематиком природног права, правдом, идеалима права итд. Такође, филозофији права припада разматрање основа права, принципи права уопште и у прак-

си. „Овде се опет сусрећемо са филозофијом права, која ће нам дати садржину категорије идеала. Може се рећи да идеја, схваћена у смислу који јој ми дајемо, представља једну априорну идеју.” (стр. 153).

Када ова двојица угледних теоретичара права истовремено настоје да нагласе повезаност ове дисциплине са филозофијом права, онда то најбоље илуструје потребу да се то чини, али и тешкоће које искрсавају. Ипак, изгледа да је то неопходно. Филозофија права захвата подручја која не може или не треба да третира општа теорија права, јер се ова последња претежно бави конструисањем општих појмова и поставки на тлу постојећег права а то значи и да уопштава грађу посебних правних дисциплина. Но, доиста у разграничењу ових дисциплина има највише тешкоћа.

Зато је занимљиво како тај проблем решава *Л. Рекасенс Сичес*. Он каже: „Општа теорија права представља први део правне филозофије, дакле онај део који се бави одређивањем основног појма и основних правних појмова, а који, поред тога, још проучава карактеристике правне реалности и основне функције које право врши (сигурност, разрешавање сукоба интереса, оправдавање, организовање и ограничавање политичке власти). Општа теорија права треба такође да проучава систем позитивног правног поретка, разне врсте правних норми, а особито општа правила и индивидуалне норме — норме судских пресуда и административних аката, и најзад, општа теорија права треба да се бави односима државе и права. Дакле, филозофија права обухвата, поред опште теорије права, и учење о правним вредностима или правну аксиологију. У вези са правном аксиологијом треба поставити следећа питања: а) оправдање аксиолошког истраживања, б) да ли основа и корен вредности могу бити емпиријски или пак они треба да буду априорни; осим тога каква је стварна улога емпиријских чинилаца у формирању вредносних судова; ц) да ли је априорност правних вредности психолошке природе, субјективне природе или је објективна, идеална; д) како помирити захтеве за идеалним вредностима са историјском разноликошћу и друштвеним променама, то јест како усагласити разум са историјом; е) анализа идеје правде и истраживање у вези са вредностима које треба да буду употребљене ради одређивања критеријума еквивалентности и пропорционалности и да би се утврдило шта треба да буде сматрано као специфично сваком од тих критеријума; ф) оправдати виши ранг индивидуалних вредности, које су увек изнад вредности остварених у друштвеним институцијама (политички и правни хуманизам).” (стр. 148). — Такође, истакнути теоретичар права *Ј. Дабен* сматра да обе дисциплине имају место и оправдање. „А који би могли бити „најважнији одељци” филозофије позитивног права? Ево језгровитог одговора: 1. Појам позитивног права (шта је право? шта је позитивитет?) 2. Циљ и функција позитивног права; 3. Основна обрада права, неопходне датости (или дато), руководећи принципи (проблем „природног права”); 4. Техничко уобличавање и концептуални инструментаријум.” (стр. 109).

Према томе, и овим решењима се назначују могућности разграничења филозофије права и опште теорије права, при чему прво нагње само квантитативној разлици, која има и садржинске консеквенце, а друго

сматра да на терену позитивног права филозофија права показује своје шире хоризонте него што их има општа теорија права. На тај начин се такође, избегава поклапање ових двеју дисциплина.

У свим контроверзама поводом филозофије права занимљив је покушај решења који нуди главни организатор ове анкете познати правни филозоф *М. Виле*. „Дошао сам до закључка да је предмет филозофије права до сада својен на принципе извучене из практичног искуства, који треба да сачињавају основу рационалних наука о праву; принципи које саме те науке никако немају задатак да конституишу, већ које оне несвесно узимају из филозофије.” (стр. 164). Следствено томе, наставља он: „Никада није постојао истински правни филозоф који не би признао непосредно правно искуство као *предмет* својих истраживања.” (стр. 163). Сем тога, сматра он, мора се уважавати традиционално настојање да се утврди чиме се бави ова дисциплина. „Довољно је само погледати садржину многобројних постојећих дела којима је дат назив филозофије права... довољно је запазити да је филозофија права такође садржина књига које су пре сто година назване *Расправе из филозофије права*. Према томе, по овој традицији, домен нас филозофа права би био: 1. *дефиниција* права. То би био предмет *правне онтологије*, или онога што ми тако можда педантно и свакако неприкладно означавамо тим термином. Једна дефиниција права нужно се налази у самој основи сваке науке о праву; она представља њене границе, њен предмет и саму материју. Према томе, све ће касније зависити од ове полазне тачке... 2. На другом месту, имамо обичај да проверавамо *правни метод*, а особито његове изворе... Друга серија проблема којим се бавимо биће пре свега у вези са избором премиса, а исто тако и са унутрашњом логиком правних резонувања (*Правна методологија*). 3. Пошто се признају недовољности правног позитивизма, односно методолошке недовољности, и пошто се постави да важење права зависи од вредности његове *садржине*, онда се налазимо пред једном огромном загонетком, пред неисцрпним пољем принципа правде. На пример, да ли чувени принцип поштовања људске личности заслужује тако велико место као што се то тврди у правној науци? Треба ли жртвовати традиционалне слободе *прогресу* и ропски се потчињавати кретању историје? Жртвовати људе човеку, идолу прогресиста? Од одговора који будемо дали на ове филозофске проблеме зависе многе конкретне одлуке на терену праксе у праву (*Правна аксиологија*).” (стр. 164).

По мом мишљењу, такође, немогуће је одређење карактера филозофије права без извлачења битних поука из њеног историјског развоја, али и без уважавања свих покушаја да се дође до заснованог решења. Просто игнорисање и једног и другог, а још мање пуко пренебрегавање и одбацивање, може бити не само знак негаторства у односу на саму филозофију права, већ и знак обичног дефицита опште културе и познавања сложених токова правног знања.

И најзад, потпуности ради, ваља навести и нека приметно широка, па и преширока схватања о филозофији права. Тако, рецимо, *Р. Маспетиол* каже: „Филозофија права не може елиминисати упућивање на појам правде, који представља несводљиви спиритуални елемент права. Она је тако доведена до тога да на првом месту буде једна онтологија, која на-

стоји, пошто претходно да дефиницију идеје правде, да дефинише појам права чији се основни принцип може наћи било у аутономној вољи, било у саобразности једном објективном поретку који се може сматрати било непроменљивим, било подложним преображајима и развиту.” (стр. 173). Али, по писцу, „филозофија права садржи једну логику која се јавља у два различита вида, као логика стварања и живота права, и као логика његовог тумачења и примене.” (стр. 138). Но, све поменуто се може сматрати уобичајеним у поређењу са оним што следи. „Општа социологија и логика показује се тако као примордијални делови сваке филозофије права, али филозофија права садржи и једну психологију чији значај не треба да буде потцењен. Има места такође за један правни морал и, што да не, за једну правну естететику.” (стр. 139). Друкчије проширење филозофије права предлаже *А. Бримо*: „Предмет филозофије права и државе треба тражити на оном нивоу на коме се сусрећу преокупације свих доктрина. Та геометријска тачка филозофије права је, по мом мишљењу, проблем основе права и државе.” (стр. 99). Поред тога „... када је реч о филозофији права ... онда се подразумева извештај број принципа ... да би се груписао или објаснио извештај број правних чињеница или идеја.” (стр. 102). Но, право проширење се назначује тек овим речима: „... филозофија права садржи, по нашем мишљењу, логичка, историјска, социолошка и деонтолошка знања.” (стр. 102).

Није потребно посебно образлагати напомене да овако широко одређење филозофије права једноставно води ка њеном претварању у некакву „омнибус-дисциплину” у којој се може наћи све оно што, из било којих разлога, није нашло места у другим дисциплинама. То, у ствари, означава потпуно губљење одређене физисомије коју она треба да има. Ту се ствара збрка због недовољног разликовања оног што је специфично за филозофију права и оног што се фрагментарно уноси у њене окви-ре, а припада другим дисциплинама. При томе, такође, идеја да филозофија права, обухвата и филозофију државе, можда тачно истиче везу права са државом, али ако је тако онда тако настаје *филозофија права и државе* (заједно узетих и повезаних). По мом мишљењу, таква јединствена дисциплина би и била најзаснованија и заиста модерна. Али, њу је и најтеже конструисати.

III ПОЉА СТВОРЕНА ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ФИЛОЗОФИЈЕ ПРАВА

На основу свега што је досад изложено, а нарочито овако разноврсних и контроверзних схватања, једино би се могло сасвим поуздано тврдити да су *створена основна поља за истраживање филозофије права*. То значи, пре свега, да ништа није коначно и неопозиво дато и утврђено. Ово је само један део целокупног знања о праву, који се *развија* и *убличава* и баш зато показује облике свих других научних знања. То знање се налази на простору који измиче свим другим уобличеним правним дисциплинама. Али, то је тако велик и широк простор да је веома значајно, ипак, бар оно најопштије одређење основних *поља* за истраживање филозофије права. При томе, баш оваква двосмисленост одговара створеном стању: наиме, на тим пољима се врше истраживања о основности саме филозофије права, али, исто тако, таква истраживања су сама

по себи најбоље проверавање плодотворности саме филозофије права. Наравно, овакви претходни захвата означавају својеврсно *самоконституисање филозофије права*, а у даљим разрадама обухваћене проблематике мноштво питања и проблема може показати своје филозофскоправне особености. Тек у таквим разрадама овакво знање показује своје могућности и домаћаје, што је — то треба нагласити — изван домаћаја осталих дисциплина.

1. Мерила за одређивање филозофије права. Без обзира на своје специфичности филозофија права се може и мора одређивати као и све друге науке и научне дисциплине, то јест узимањем у обзир неких мерила. При томе, није битно да ли се може удовољити захтеву да се одреди неки беспрекоран појам овог знања, да се утврди да ли је то наука или научна дисциплина или, насупрот томе, она представља нешто друго и различито, што спада у ред друкчијих облика друштвене свести. Битно је да се и овом приликом јављају три основна мерила: *предмет* или *објект* којим се бави и који изучава филозофија права, затим *метод* који долази до изражаја и, најзад, *садржина* која се уобличава. Свака релативно издиференцирана наука и научна дисциплина открива своје специфичности преко тих мерила. При томе, међутим, важно је да никада и ниједна наука и научна дисциплина не може бити тако „испрофиллисана“ да задобије апсолутно специфичан, изолован и само њој својствен низ од та три мерила. Такве механичке поделе нема и не може бити. Довољно је да неки од поменутих три момента има изразите карактеристике или да се у сва три јаве нека карактеристична обележја, па да се на тој основи и врши конституисање дотичне науке или научне дисциплине.

Ако се уопштено каже, уосталом као и код свих других правних наука и научних дисциплина, да је предмет филозофије права — *право*, онда је то наизглед једна бесадржајна констатација. Може се рећи да тиме није ништа речено али, исто тако, да је тиме све речено. Јер, све зависи од тога *шта* се подразумева под изразом „право“. Јер, ако се под тим подразумевају само „правни прописи“ или „правне норме“, онда је то нешто што се не може изједначавати, рецимо, с *правном реалношћу* (која је шира и обухвата као своје моменте „правне прописе“). Вероватно из тих разлога традиционална јуриспруденција и правна филозофија у свом настојању да пронађу *посебан* предмет усмеравају пажњу на *нешто што има везе с правом*, али није право као такво. То се назива „природним правом“ или „идеалним правом“ или „правдом“ итд. У свему томе, међутим, најчешће се стварају својеврсни постулати и конструише „надпозитивни правни свет“ који је веома удаљен од постојеће правне реалности. Кад се тако поступа, међутим, *конструира се предмет*, да не кажемо да је тај предмет обична измишљотина, да је то само нека врста мислене пројекције или, најпросто, идеологије. Додуше, тако се заиста ствара посебно поље за филозофију права, али тако се она најлакше и дисквалификује, па и самодисквалификује. Тако се она претвара у *нерелевантно правно резонавање* о разним стварима које су везане с правом крајње slabим нитима. И када се томе дода још и „празно филозофирање“, ето како се добија некакво *беспредметно знање*, у чију ваљаност и основаност се мора сумњати или га бар морамо третирати као мање вредно него што је оно знање које дају остале правне дисциплине.

Да свега тога не би било, довољно је стајати на тлу правне реалности, то јест *философски обухватати и промишљати само постојеће право*. Неопходно је предметно одређење и философије права као и свих осталих правних наука или дисциплина. При томе, наравно, одмах искрсава питања *шта и који део у правној реалности може постати предмет философије права?* Јер, та реалност једна састављена од мноштва *правних феномена*. Је ли *целина* права или целокупна правна реалност оно што интересује философију права или су то *поједини* правни феномени? Одговор може да буде само потврдан и за једно и за друго. Али, философија права као *најуопштенитељне знање* тежи да пружи *најопштије квалитете и везе* које право показује налазећи се у свету бескрајно разноврсних и објективно постојећих појава. За философију права је баш карактеристично што показује везе права са светском целином или што се становишта неке философије настоји да разјасни место и положај права у светској целини. У томе је *предметна специфичност* философије права што једино она може разоткривати и објашњавати те везе и то на један *сразмерно најпотпунији и најадекватнији начин*. Самим тим њен предмет није истоветан с предметом осталих дисциплина које се такође баве правом.

Међутим, оваквим инсистирањем да се предмет философије права појављује као правна реалност у целини или у виду неких правних феномена не треба занемаривати или пренебрегавати оно што је за само право битно, а наиме да је *повезано с државом*, а то значи да истинска предметна одређеност може постојати тек када се и о том води рачуна. Али, тада сама философија права мора попримити вид философије права и државе, односно *философије државно-правног поретка*. Или, другачије речено, тако се намеће потреба предметног одређења *државно-правне философије*. По мом мишљењу, *једна савремена и научно заснована дисциплина која је философски оријентисана и која истовремено и подједнако третира државу и право била би управо једна таква дисциплина*. На жалост, таква предметна усмереност савремених философских истраживања о држави и праву далеко заостају за традиционалним издвојеним третирањем проблематике права, па чак и иза неких ранијих веома значајних и дубоких путоказа. Довољно је само поменути, рецимо, да је Хегел под називом „философија права” дао једнако и философију државе.

Философија права као и свака друга наука и научна дисциплина користи онај *метод* који је највише прилагођен утврђеном предмету. То значи да су приступ, општи поглед, истраживање појединих елемената, употреба свих одговарајућих облика и средстава сазнања итд. издиференцирани исто онолико колико су испољене разлике у погледу издвојеног или издиференцираних предмета. При томе, наравно, полазне претпоставке налазе се у философији која је заступљена, па према томе и прихвата се одговарајућа *методолошка основа* у склопу метода, а која и даје основни правац целокупном методу, а то значи и *методских поступака и методичких инструмената*. Метод философије има два смера: један се своди на *истраживање утврђеног предмета и његових елемената*; други, пак, јавља се као *одређено сређивање постигнутих резултата*, при чему је неопходно и повезивање ових с ранијим достигнућима, пре свега саме философије права, а затим и других наука. Због свега тога у исто-

ријском развоју филозофије права, па и целокупности њеног савременог испољавања, неизбежно долазе до изражаја различити методи или варијанте у основи истог метода. На широкој скали досад испољених метода и варијаната на два краја се налазе: чисто спекулативно-метафизичке рефлексије у којима преовлађују пукe логичке конструкције, апстрактне креације људског духа у којим се рабају и одговарајуће идеје и концепције; на другом крају, пак, налазе се разна позитивистичко-емпиристичка третирања правне стварности. Између тих крајности, може се рећи, налази се простор могућих испољавања апстрактно-теоријских генерализација које су мање или више усклађене с постојећом правном стварношћу, наравно како је већ схваћена. Ту се и испољавају одговарајуће специфичности целокупног метода који је својствен филозофији права уопште и како је уобличена у односној варијанти. У оној мери у којој одређена филозофија предоређује дати вид филозофије права, али и сходно самој правној науци, и ствара се *специфичан* филозофски метод. Као такав у неком чистом и општем виду филозофски метод и не постоји. Такође, може се само истаћи да филозофија права не може употребљавати уобичајне методе емпиријских истраживања, али може користити резултате таквих истраживања.

Што се тиче *садржине* филозофије права, она се увек јавља као некакво систематизовано знање о односном предмету, које је створено захваљујући прикладном методу. То знање се испољава, као и иначе, у одговарајућем низу појмова и поставки, па можда и неких теорема. Тако уобличено знање, наравно, показује и своје специфичности сразмерно томе колико је сама дотична филозофија права изграђена. Баш та садржина потврђује да ли и колико постоји одређеност и предмета и метода. Али, каква ће она бити од значаја су и разни други чиниоци, међу којима су и *објективне* чињенице чији се утицај не може избећи, а затим и *субјективне* особине самих стваралаца. Јер, филозофија права је, поред осталог, једна духовна творевина која зависи и од талента, дубине мисли, начина мишљења односних правних филозофа.

2. **Филозофија права и правна наука.** Када се већ уобличава на основу тих мерила, филозофија права неизбежно улази у круг *правних наука*, или, тачније, *правних дисциплина*. Може се рећи да је њено укључење у тај круг означавало не само прелазак из дотадашњег круга филозофских дисциплина, него и утврђивање њеног посебног места у скупу свих правних дисциплина. То није само питање класификације, сврставања једне специфичне дисциплине тамо где с највише разлога припада, него је повезано и са низом формалних, институционалних, истраживачких, педагошких и других момената. Па ипак, она на тај начин не губи све везе с филозофијом. Напротив, она управо и представља својеврсну *мост* између филозофије и правне науке. То је од изузетно велике важности за саму правну науку, а одатле и проистичу и њена основна својства и улога.

Према томе, филозофија права представља оно знање у којем се на специфичан начин повезују и преплићу одређени резултати филозофије и правне науке. По томе, она оставља утисак својеврсне *хибридне дисциплине* која и својим местом и улогом највише задовољава потребе по-

везивања ових двају научних подручја, јер филозофија заиста не може сасвим игнорисати ни право ни правну науку, а правна наука не може се плодносно развијати изван ма каквог утицаја филозофије. Из те неизбежности повезивања двају подручја и проистиче филозофија права. А пошто не може опстати негде „између“ ових двају подручја, она из разних разлога добија место у склопу правне науке. Тиме се огромно повећавају њене могућности. То јој ништа не смета да *ансорбује у потпуности сву релевантну филозофску проблематику*, с једне стране, али и да се *непосредно повеже и постави на тле правне материје*, с друге стране. То не може да постигне ни филозофија као таква у односу на правну науку или обратно. А када је већ тако, онда је готово излишно постављање некаквих дилема да ли она као таква показује довољну самосталност као једно од обележја уобличене научне дисциплине. Такође, на тај начин отпада и свако вештачко супротстављање филозофије и правне науке, а поготову оно које иде до њихове тобожње искључивости. Правна наука никако не може без филозофије, ако не жели остати на нивоу пуне дескриптивне и репродуктивне науке, сведене на излагање, препричавање и коментарисање постојећих правних прописа. Следствено томе, намећу се и потребе одговарајућег *повезивања и разграничавања* и осталим правним дисциплинама. Ту, наравно, не може бити одсечних и простих решења баш због поменутих преплитања филозофије и правне науке. Тешкоће нису ништа веће но што су тешкоће те врсте када се разграничавају и усклађују било које сродне научне дисциплине. Па ипак, ствара се својеврсни привид да су ту тешкоће и веће и сложеније баш због апстрактности саме филозофије, па и њене уске повезаности и чак прожимања с неким правним дисциплинама. А то значи да се и не може уопштено говорити о разграничавању правне филозофије и правне науке.

Стварно преплитање и прожимање настаје између филозофије права и *опште теорије права*. При томе, могућа су различита решења, али ниједно од њих само по себи не мора ићи на штету једне, а у корист друге дисциплине, наравно ако се ове дисциплинарне поделе схвате условно. Наиме, оно решење које сматра да и нема неке стварне разлике у садржини ових дисциплина већ да она постоји само у називу, ипак мора признати постојање разних могућности развијања саме садржине. Затим, решење које полази од тога да ове две дисциплине треба да буду раздвојене тежи да више „филозофску“ материју укључи у филозофију права, а ону која је више „правна“ да препусти општој теорији права — налази основу за постојање обе те дисциплине. Исто се постиже када се тврди да општа теорија права представља систем општих појмова који су неопходни посебним правним дисциплинама, а филозофија права обухвата сва остала општа знања која су уз то ослоњена на филозофију. Такође, тврдња да је филозофија права *шира*, а општа теорија права да је само један њен део поставља извесне критеријуме разграничења. Наравно, најдаље иду они који инсистирају на предметном, методском и садржинском разграничењу ових двеју дисциплина. При томе свему, међутим, не треба губити из вида да се ту још јављају дисциплине као што су: *социологија права, општа теорија државе, правна политика, историја правно-политичке мисли, итд.* Ове дисциплине се јављају на простору између филозофије права и многих посебних и појединачних дисциплина,

позитивноправних и историјскоправних (нпр. уставноправна наука, грађанскоправна наука, кривичноправна наука, историја државе и права итд.).

Пошто овом приликом није могуће разматрање ових питања, довољно је истаћи само следеће: *Филозофија права је највиши могући ниво изучавања права и то онаквог какво је у стварности. Она даје најдубља, најобухватнија и најапстрактнија знања о правној стварности. Та знања стварају се адекватним методом, а изражавају се у многим појмовим, поставкама и теоремама. Она садржи најпотпунија онтолошка, гносеолошка и аксиолошка знања о праву.* Међутим, када све то покаже ону стварносну повезаност права с државом, која се огледа у њиховом међусобном прожимању, онда се ствара *државно-правна филозофија.* У таквој ситуацији општа теорија права или *теорија државно-правног поретка* појављује се на нешто нижој равни, јер је непосредније везана за посебне правне дисциплине. Остале дисциплине су још „удаљеније”, јер још конкретније захватају поједине делове правне стварности и тако задобијају извесне одлике.

При свему томе најважније је следеће. Избор самог назива дисциплине ствар је конвенције и традицијом створених склоности. Зато није ништа чудно што под једним називом често сусрећемо садржину која би се очекивала под другачијим именом. То није велика невоља. Стварне невоље, ако се тако може рећи, настају само онда када нема потребних знања, кад су она скучена и сиромашна, погрешна, лажна, привидна, мистификаторска, догматска, фразерска и претворена у скуп баналности.

3. Значај и вредност филозофије права. Ова научна дисциплина има велики значај који се огледа у више праваца. Тамо где је она веома развијена и угледна то и није потребно посебно подвлачити. Али код нас, због разних околности и створеног стања, оправдано је свако указивање на те моменте.

Она има, пре свега, велики *научни значај* за изучавање и сазнање права, па самим тим и државе. Мада може бити и израз бесплодних спекулација, несумњиво је да управо она може пружити најдубља и највреднија теоријска знања о праву. Таква знања она пружа чак и онда када се креће само у сфери обележеној постојећим правним прописима, дакле када је позитивистички оријентисана, а поготову када превазилази ту сферу, кад захвата бескрајну сложеност права и државе, кад истражује стварно биће права и државе. Јер, право није никаква изолована и формална структура чије биће почиње и завршава се у постојећим прописима. Оно је свакако најсложенија друштвена структура чије се све димензије, елементи и моменти могу сагледати и објаснити једино када се, непосредно с другим правним дисциплинама и друштвеним наукама, довољно користе могућности и предности филозофије права. Савремени токови ове научне дисциплине све више показују да се и она сама може изграђивати као заиста *поливалентно знање*, а то значи да превазилази не само ограничености и једностраности других наука и дисциплина, већ и своје сопствене раније недовољности. Баш у њој се могу синтетички и у систематском облику изразити и повезати наизглед хетерогена знања. На тај начин остале дисциплине добијају праву теоријску *подлогу и ме-*

годолошку оријентацију. Без филозофије права, односно максимално развијене теорије права, остале правне дисциплине добијају осиромашен изглед, а често се свде и на обичне дескрипције којима недостаје било каква дубља и шира перспектива посматрања и анализе.

Филозофија права има, затим, велики *практични значај*, јер проналази оне основе и облике оптималног коришћења права као неопходног регулатора друштвеног живота. Она може користити научницима, а ништа мање и практичарима, да сагледају *прави смисао права* и да баш тај смисао својом делатношћу оживотворују. Лишени њених резултата, практичари остају само практицисти и приучене занатлије који механички и лоше претварају правне прописе у технички инструмент владања појединих класа, слојева и група, и то како у глобалним друштвеним размерама тако и у непосредним животним ситуацијама људи. Јер, ако се право и схвати као скуп правних прописа онда све зависи од тога како се све то изражава у стварном животу, а не како изгледа на хартији. То су често сасвим различите ствари.

Исто тако, може се рећи да је стање филозофије права, а то значи и опште теорије права и теоријских елемената у посебним правним дисциплинама, својеврсни израз и потврда постојеће културне ситуације у датој средини и у датом времену. Уосталом, то је случај и са свим другим друштвеним наукама. И по њој се може препознавати опште друштвено стање, па и политичка ситуација у датој средини, а нарочито стање и тенденције развоја у области културе. Када нема оваквих знања или када нису адекватно обликована, то може да буде поуздан знак својеврсне заосталости у најважнијим областима друштвеног живота. Стога није случајно то да баш такав изглед има филозофија права у земљама и периодима времена када или постоје недемократски режими, где се испољавају изразити аутократски облици државе, или где се јављају облици маскирања стварног стања неким погодним формалнодемократским облицима. У таквим ситуацијама, у ствари, држава и право су експрописани од стране моћничких властодржачких група које силом одржавају своје позиције. Тада не може ни бити довољно и „природно“ изграђеног политичког система и државно-правног поретка, помоћу којих би се могле обезбеђивати и неке више друштвене вредности. Тада преовлађује ослањање на грубу силу, а држава и право се схватају само као еманација такве силе. Тада се помоћу државе и права не могу остваривати неке више друштвене вредности. У ствари, тада властодршци пројектују своју визију државе и права на ове творевине, па се следствено томе понашају не само они него и други, а нарочито они који им непосредно служе. Тада су државе и право супротстављени неким вишим друштвеним вредностима за која се, најчешће, залаже и филозофија права. Зато се може рећи да сваки стварни напредак оваквих знања непосредно одражава напоре и достигнућа у афирмисању виших, прогресивнијих облика друштвеног живота.

Следствено томе, и стварна изградња социјализма, са свим стварним атрибутима и садржином што их такав поредак треба да има, најбољи је предуслов и за прогрес на подручју филозофије права. И обрнуто, сваки вид застоја и криза у социјализму раба елементе отпора против овако прогресивно оријентисане филозофије права. Јер, не

треба игнорисати чињеницу да баш право може да буде у социјализму — један од најефикаснијих инструмената за заштиту основних друштвених и људских вредности. То значи да баш у таквом друштву право може да буде израз потреба и интереса народа, солидарности људи, сигурности свих, хуманизма у односима према људима, итд. И право може обезбеђивати друштво и људе од узурпаторских амбиција и савомоле моћничких група.

Зато би се могло рећи да свако изразитије постојање својеврсне аверзије према филозофији права, без обзира на то у којим срединама се јавља, представља и потврду увреженог самозадовољства у постојећем стању или је знак инертности, отупелости и незнања у масама оних од којих умногоме и зависи да ли ће се остваривати друштвено добро. У таквом друштвеном стању фактички и формално испољава се безусловна покорност властодржачким групама, чак и онда када те групе не уживају ни поштовање, ни поверење маса, па чак ни оних који су опхрвани слуганским духом. Зато и није чудно што се често може констатовати да постоји велико и укорењено подозрење према свакој манифестацији слободног духа, па чак и оног који је иманентан научном стваралаштву у области права. А на подручју права и у целокупној правној науци нема правога стваралаштва без *критичког односа према датој правној стварности* у целини или појединим правним институцијама. Самој филозофији права као стваралачком мишљењу је иманентна критичка позиција према правној датости, па и према свим постојећим достигнућима мисли. Зато је она одавно и упорно настојала да афирмише, и то у својим највреднијим токовима и достигнућима, *аксисм критичности* у разним видовима. Својеврсни одраз таквих настојања јесте и онај аксиом да право не треба схватати само онаквим какво је дато (*de lege lata*), већ и онаквим какво треба да буде (*de lege ferenda*). Дубоки и стваралачки смисао таквих аксиома најбоље се може оживотворити само на основу познавања позитивног права, али и виших вредности за које је друштво у датом моменту сазрело. При томе, наравно, неопходно је много моралне снаге и научне спремности да се указује на друге и боље могућности у структурисању и функционисању целокупног права и појединих његових институција.

Ако је синтагма „филозофија права” само терминолошка ознака *повезаности* филозофије с правом и с правном науком, ако се у овој дисциплини оваплоћује највиши израз филозофских и правних знања, онда то значи, да правници пре свега, али једнако и филозофи, морају улагати напоре у правцу што успешнијег и интензивнијег успона ове научне дисциплине. То утолико више што је управо код нас — као уосталом и другде само на други начин и у другој мери — постојао и постоји парадокс да су многи говорили и не знајући то, попут Журдена из једне Молијерове комедије — у *прози* филозофије права. Нису ли управо они дужни и позвани да учине колико могу да филозофија права буде — *поезија* правне науке?

SUMMARY

ON LEGAL PHILOSOPHY

Being of opinion that legal philosophy as a discipline can be discussed only on the grounds of examining its actual state, the author describes various standpoints towards this discipline in our country, as well as Prof. T. Živanović's most recent contributions. Those have a connection with remarkable treatises and the most recent development of legal philosophy in the world, so that the author concludes that the historical development of this discipline has in the actual social conditions contributed to its large and evident enthusiasm and led to remarkable results. After reviewing various standpoints on legal philosophy the author focuses the analysis to the greatest problems arising in defining legal philosophy, its subject and its main characteristics. The author concludes on that basis that the basic research fields are already constituted. Those are: the necessity of posing clear criteria of defining legal philosophy, the necessity of establishing a relation between legal philosophy and legal science, as well as taking measures to advance the legal philosophy because of its prestige and obvious values.

RÉSUMÉ

DE LA PHILOSOPHIE JURIDIQUE

Considérant qu'on ne peut traiter de la philosophie juridique que sur la base des renseignements relatifs à son état actuel, l'auteur expose quelles sont chez nous les attitudes concernant cette discipline, aussi bien qu'il fait noter l'importance des contributions les plus récentes du prof. T. Živanović. L'auteur établit le lien entre cette situation et les traités renommés se rapportant aux courants les plus récents de la philosophie juridique dans le monde et fait constater que le développement historique de cette discipline a contribué, dans les circonstances sociales actuelles, à son évident et grand essor de même qu'à ses remarquables résultats. Après avoir exposé les différentes conceptions relatives à la philosophie juridique, l'auteur indique les principaux problèmes apparaissant avec la définition de la philosophie juridique, de son objet et de ses traits caractéristiques les plus importants. En vertu de ces éléments l'auteur constate que les champs de base de recherches sont établis, à savoir: le nécessité de poser les claires critères pour la définition de la philosophie juridique, le besoin d'établir le rapport entre la philosophie juridique et la science juridique et, enfin, les différentes mesures à prendre en vue du progrès de la philosophie juridique, mesures dûes à sa considérable importance aussi bien qu'à son évident prestige.